

Muis, Jan
Protestantse Theologische Universiteit (Amsterdam)

De liefde van God

ABSTRACT

The love of God

In this essay, an attempt is made to understand what Christians mean by the love of God. Starting point for this understanding is the biblical witness about the decisive self-revealing actions of love God has performed in the history of Israel and in Jesus Christ. Then, different forms of human love are described. A definition of divine love is given in terms of elements that can be found in these forms of human love and in God's self-revealing actions of love. Two questions about this definition that are crucial to Vincent Brümmer's account of the love of God, are discussed. First, what is the nature of God's longing? And second, does the love between God and human beings exclude rights and duties?

INLEIDING

Graag wil ik met deze bijdrage Vincent Brümmer eren ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag. Als student leerde ik hem als jong hoogleraar kennen in de colleges waaruit zijn klassieke *Wijsgerige begripsanalyse* is gegroeid, een boek dat ik ook later nog vaak heb geraadpleegd, en altijd met vrucht. Als hoofdvak voor mijn doctoraal examen koos ik echter niet de godsdienstwijsbegeerte maar de dogmatiek, omdat daarin geloofsvragen directer aan de orde kwamen en in nauwer verband met de Bijbel dan in het onderwijs dat Brümmer toen, in zijn eerste Utrechtse jaren, gaf. Later, maar toen was ik al vanuit Utrecht naar de dorpspastorie vertrokken, is Brümmer zich ook met hermeneutische en theologische vragen gaan bezighouden, wat resulteerde in zijn eveneens klassieke boek *Liefde van God en mens*. Mijn leermeester in de dogmatiek J.M. Hasselaar had een meditatieve denkstijl die sterk verschilde van de analytische werkwijze van Brümmer. Volgens Brümmer's eigen zeggen waren Hasselaar en hij in wetenschappelijk opzicht "ships passing in the night" (Brümmer 2006:18). Hierdoor ontstond gemakkelijk de indruk dat Brümmer en Hasselaar verschillende theologische werelden vertegenwoordigden waartussen gekozen moest worden. Toch kunnen we achteraf vaststellen dat zij als theologen ook veel gemeenschappelijk hebben. Beiden zien er bewust van af om het christelijk geloof te funderen in een vorm van natuurlijke theologie (Brümmer 2001:II). Geloofsmatig staan zij in de traditie van de zogenoemde 'ethische theologie', waarin niet de kerkelijke belijdenis maar de liefdesgemeenschap met Christus de toon aangeeft (Brümmer :2010). Zelf heb ik nooit kunnen kiezen tussen de methodes van Brümmer en Hasselaar. Ik denk dat deze elkaar kunnen aanvullen en ik zie het als een uitdaging om het goede van beide denkstijlen na te streven.

In dit artikel bied ik enkele overwegingen aan rond een thema dat in Brümmer's theologisch denken van laatste decennia centraal staat: de liefde van God. Mijn doel is niet Brümmer's positie te analyseren en te beoordelen. In plaats daarvan geef ik een korte doordenking van enkele aspecten van Gods liefde waarover ook Brümmer zich heeft uitgesproken. Waar deze doordenking in aanpak en in resultaat verschilt met die van Brümmer wordt vanzelf duidelijk.

In de protestantse dogmatische reflectie speelt een bijbels-theologisch verantwoorde

aansluiting bij de Schrift een beslissende rol omdat deze getuigt van zelf-openbarende daden van God (voor de notie van een zelf-openbarende daad van God zie Muis 2011:599-600). We kunnen deze daden alleen verstaan aan de hand van de verschillende Bijbelse uitspraken die ervan getuigen. Uit de Bijbelse woorden die daarbij worden gebruikt, kan niet rechtstreeks een begrip van Gods liefde worden afgeleid; de ontwikkeling van een begrip van Gods liefde is constructieve denkbaarheid (Brümmer 1993:30-33). Dit betekent echter niet dat Bijbelse termen en verbanden, zoals bijvoorbeeld 'zorg' en 'verbond' en het verband tussen liefde en zorg en tussen liefde en verbond, in deze denkbaarheid geen rol kunnen spelen. De Bijbel is niet alleen een norm waaraan de dogmatische reflectie achteraf kan worden getoetst, hij reikt ook woorden en verbanden aan die als hulpmiddelen kunnen worden gebruikt in die reflectie (Muis 2008:91, 95, 100). De werken van Brueggemann en Feldmeier-Spieckermann laten zien dat het mogelijk is om de kern van het Bijbelse spreken over God en zijn handelen systematisch te beschrijven. Met behulp van studies als deze kunnen wij het Bijbels getuigenis over Gods zelf-openbarende liefdedaden verstaan. Vanuit Gods zelf-openbarende liefdedaden kan zijn liefde worden begrepen. Om de aard van Gods liefde nader te kunnen omschrijven in hedendaagse taal, dienen we na te gaan in welke betekenissen het woord liefde in deze taal wordt gebruikt. Daarbij komen we voor de vraag te staan of we voor het begrijpen van Gods liefde één soort menselijke liefde als model kunnen gebruiken. Wanneer dat niet mogelijk zou blijken te zijn, moet een andere weg worden gezocht om een begrip van Gods liefde te ontwikkelen.

DE BIJBEL OVER GODS LIEFDE

In de christelijke geloofsgemeenschap spreken we over de liefde van God omdat we ons door God als beminden aangesproken weten. We ervaren deze liefdevolle aanspraak allereerst wanneer we Bijbelteksten horen als Woord van God aan ons (Miskotte 1971:71,73). Ook door gebeurtenissen waarin God zijn liefde aan ons toont, kunnen we als zijn beminden worden aangesproken. In de Bijbel en in de geloofstraditie staan worden twee van zulke gebeurtenissen als liefdedaaden van God betuigd: de verkiezing van het volk Israël en de zending van Jezus Christus in deze wereld. Onze reflectie over Gods liefde dient daarom in te zetten bij deze daden van God.

In Deuteronomium 7 wordt de liefde van God genoemd als het diepste motief voor de verkiezing van Israël en de bevrijding uit de slavernij in Egypte (Deuteronomium 7:6-8; vgl. Feldmeier, Spieckermann 2011:130-131). Gods liefde is dus een vrije keuze die niet berust op een bijzondere waarde of verdienste van Israël (Deuteronomium 7:7). God is niet tot deze liefde verplicht en wordt er niet toe gedwongen. Gods liefde is een diepe emotie. Dat blijkt wanneer zijn volk zijn liefde niet beantwoordt. God is jaloers wanneer Israël hem afwijst door andere goden achterna te lopen. God toornt wanneer Israëls antwoord op die liefde, het bewaren van zijn geboden, uitblijft. Uit deze emoties blijkt dat God in zijn liefde verlangt naar wederliefde en gehoorzaamheid en dat het hem niet koud laat wanneer deze uitblijven. Dat God niet alleen uit liefde handelt in bijzondere daden van bevrijding maar zelf ook liefdevol is, wordt uitgesproken in de belijdenis van Exodus 34:6, die in vele oudtestamentische teksten wordt herhaald (Psalm 86:15; 103:8; 145:8; Nehemia 9:17; Joël 2:13; Nehemia 9:17): 'JHVV, JHVH, God, barmhartig en genadig, langzaam tot toorn en groot in goedertierenheid en trouw (...)'¹. Hoewel het Hebreeuwse woord voor liefde in deze tekst ontbreekt, wordt God hier gekarakteriseerd door eigenschappen die onlosmakelijk met zijn liefde verbonden zijn.² Gods liefde voor zijn volk is eeuwig (Jeremia 31,3; vgl. Jesaja 54,8).

1 Eigen vertaling. Barth geeft aan de hand van de termen genade, barmhartigheid en geduld uit Exodus 34,6 een preciserende uitleg van de liefde van God (Barth 1942:458).

2 Het Hebreeuwse woord *chesed*, goedertierenheid, kan misschien het beste worden weergegeven als 'steadfast love' (Feldmeier, Spieckermann 2011:132). De Nieuwe Bijbelvertaling (2004) vertaalt dit Hebreeuwse woord vaak met 'liefde'.

Volgens het Nieuwe Testament bewijst God zijn liefde door het zenden van zijn Zoon Jezus Christus in de wereld tot verzoening voor onze zonden (1 Johannes 4,10.19). God heeft zijn Zoon gegeven (Johannes 3,16), ja prijsgegeven uit liefde (Romeinen 8,32.39). Deze prijsgeve gaat tot het uiterste: God heeft zijn liefde voor ons daarin bewezen, dat Jezus Christus voor ons gestorven is toen wij nog zondaren waren (Romeinen 5,8). Niet alleen de dood van Jezus toont Gods liefde. Dat God ons samen met Christus uit de dood heeft opgewekt, is eveneens een daad van liefde (Efeziërs 2,5-6). Gods liefde gaat vooraf aan de liefde van mensen tot hem (1 Johannes 4,10). In deze nieuwtestamentische kernuitspraken over Gods liefde in Christus vallen twee dingen op. Ten eerste is Gods liefde gevende liefde. God geeft zijn eniggeboren Zoon (Johannes 3,16). God geeft, zo kunnen we parafaseren, het beste wat hij te geven heeft. En omdat Vader en Zoon zo met elkaar verenigd zijn dat de een niet zichzelf kan zijn zonder de ander, kunnen we nog een stap verder gaan: in zijn Zoon geeft God zichzelf. Ten tweede richt Gods liefde zich op zondaren, op mensen die zich van hem hebben afgewend. In zijn liefde zoekt en vindt God mensen die hem niet zoeken.

SOORTEN MENSELIJKE LIEFDE

Om de aard van de liefde van God die hij in zijn beslissende liefdedaden heeft geopenbaard nader te kunnen bepalen, dienen we na te gaan welke verschillende betekenissen de term liefde kan hebben. Het woord liefde kan op verschillende houdingen en relaties worden toegepast. In het gebruik voor verschillende vormen van liefde krijgt het woord liefde telkens een iets andere, maar niet totaal verschillende betekenis. Deze betekenissen zijn analoog (voor de notie 'analoge betekenis' zie Muis 2011:587-588). Met deze analoge betekenissen van 'liefde' kunnen we naar verschillende soorten van liefde verwijzen. De belangrijkste soorten zijn de volgende: het erotisch verlangen of de erotische relatie tussen twee mensen, de seksuele relatie tussen mensen, de liefde van ouders voor hun kinderen of de liefde van kinderen voor hun ouders en de liefde tussen vrienden en vriendinnen. In al deze vormen van liefde zal de liefhebbende verlangen naar het geluk en het welzijn van de beminde en zich daarvoor inzetten. Maar er zijn ook duidelijke verschillen tussen deze vormen van liefde. De ruimte ontbreekt hier om deze gedetailleerd te analyseren, maar ik noem de belangrijkste.

In de erotische liefde speelt de begeerte om de ander te bezitten en door de ander bezeten te worden een grote rol (Jüngel 1977:437-438), in de liefde tussen ouders en kinderen en tussen vrienden niet. Vrienden worden gekozen vanuit herkenning en verwantschap en wanneer deze verdwijnen betekent dat het einde van de vriendschap. Of iemand ouders heeft, is echter geen vrije keus en welke kinderen iemand krijgt evenmin. Daarom berust de liefde tussen ouders en kinderen op een ander soort verbondenheid dan die tussen vrienden. Liefde tussen ouders en kinderen is allereerst zorg (McFague 1987:107).³ In al deze voorbeelden is liefde een relatie tussen twee personen waarin de liefhebbende een bepaalde houding inneemt ten opzichte van de beminde. Brümmer wil de term 'liefde' primair gebruiken voor relaties waarin de liefde van de liefhebbende wordt beantwoord door de geliefde (Brümmer 1993:156). Het is echter de vraag of dat zinvol is. Liefde bestaat immers niet alleen in relaties van wederkerige liefde. Als liefde wordt gedefinieerd als een wederkerige liefdesrelatie, zouden we de liefde van Dante voor Beatrice geen liefde kunnen noemen (Stump 2010:89). Natuurlijk wil elke minnaar dat zijn liefde wordt beantwoord, maar iemand kan een ander beminnen zonder dat dat gebeurt (Adriaanse 1997:53).

3 Frankfurt beschouwt de zorgende liefde van ouders als het basismodel voor elke vorm van liefde (Frankfurt 2004:43, 51, 82-84). Vgl. Wolterstorff 2011:101, 107-108.

DE LIEFDE VAN GOD

Wat betekenen nu deze verschillende vormen van liefde voor ons begrip van de liefde van God die in zijn beslissende liefdedaden is geopenbaard? Is het mogelijk om Gods liefde gedeeltelijk gelijk te stellen aan een van de genoemde vormen van liefde tussen mensen? Anders gezegd: kan een van deze vormen van liefde worden gebruikt als model voor de liefde tussen God en mens? De vrijheid en het onverschuldigde van Gods liefde, zoals die in het oudtestamentisch spreken over verbond en verkiezing aan het licht komen, stemmen gedeeltelijk overeen met de liefde tussen vrienden. Maar de liefde van God onderscheidt zich daarin van de liefde tussen vrienden, dat zij onvoorwaardelijk en zorgend is. Het zorgende van Gods liefde en de ongelijkwaardigheid tussen God en mensen stemt overeen met de liefde van vaders en moeders voor hun kinderen, maar de liefde van God onderscheidt zich van ouderliefde door het verlangen om met de geliefde intiem verenigd te zijn in alle momenten van zijn leven. Gods volledige gave van zichzelf in de overgave van zijn Zoon stemt gedeeltelijk overeen met erotische liefde, maar zijn liefde onderscheidt zich daarvan door onvoorwaardelijke zorg en vrije keuze.

Uit deze vergelijking tussen de liefde van God en de verschillende vormen van menselijke liefde blijkt mijns inziens dat geen van de vormen van menselijke liefde model kan staan voor de liefde van God. Dan blijven er twee methoden over om over Gods liefde na te denken. Een eerste mogelijkheid is om meerdere modellen voor de liefde van God te gebruiken die elkaar aanvullen, zoals Sallie McFague heeft gedaan.⁴ Een andere mogelijkheid is om de liefde van God te beschrijven met behulp van elementen die aan de verschillende vormen van menselijke liefde zijn ontleend. In dit opstel volg ik de tweede methode, in de veronderstelling dat daarmee het meest recht gedaan kan worden aan het Bijbels getuigenis over Gods liefde.

Wanneer wij Gods liefde uitsluitend zouden omschrijven met behulp van elementen van de verschillende vormen van menselijke liefde, zouden wij bij voorbaat uitsluiten dat de liefde van God elementen bevat die wij in geen enkele vorm van menselijke liefde aantreffen. Wanneer wij in onze doordenking van Gods liefde uitgaan van zijn beslissende zelf-openbarende daden, dienen wij echter de mogelijkheid open te houden dat Gods goddelijke liefde op bepaalde punten met geen enkele vorm van menselijke liefde is te vergelijken.

Daar komt nog iets bij. God is onze Schepper. Als Schepper is God anders dan alle schepselen en alle mensen. Omdat de liefdesrelatie tussen God en mensen een relatie is tussen Schepper en schepselen kunnen wij deze liefdesrelatie niet zonder meer vergelijken met de liefdesrelatie(s) tussen mensen. De liefde van God de Schepper is goddelijke liefde. Wanneer wij hier geen rekening mee houden, is het haast onvermijdelijk dat wij ons de liefhebbende God voorstellen als een liefhebbend mens in het groot en Gods liefde als een menselijke liefde in het groot, een soort 'superliefde' van God als een soort 'supermens'.

Aan de andere kant mag de goddelijkheid van Gods liefde niet zo worden opgevat dat zij de mogelijkheid van een wederzijdse liefdesrelatie tussen God en mens uitsluit. God kan als God een echte wederzijdse liefdesrelatie met mensen aangaan. Zoals de transcendente God in zijn schepping aanwezig kan zijn, kan deze ook menselijk met mensen omgaan. Omdat wij zowel aan de goddelijkheid van God als aan zijn relatie met mensen recht moeten doen, dient ons denken over Gods liefde twee klippen te vermijden. De eerste is dat wij goddelijkheid opvatten als zelfgenoegzaamheid en relatieloosheid, de tweede dat wij relationaliteit gelijkstellen aan gelijkwaardigheid. In de liefde tussen God en mens zijn beide partners actief en passief en ontstaat er echte wederkerigheid. Tegelijk blijven deze partners als Schepper en schepsel wezenlijk verschillend en ongelijkwaardig. De liefdesrelatie tussen God en mens is daarom wel

⁴ McFague doordent de liefde van God aan de hand van drie modellen: de liefde van een ouder, van een minnaar, en van een vriend (McFague 1987:101-109, 130-136, 159-167).

wederkerig, maar niet symmetrisch. Gods liefde voor mensen is zo menselijk dat wederkerigheid mogelijk is en blijft tegelijk zo goddelijk dat volledige symmetrie is uitgesloten.

Met behulp van de elementen die wij in de verschillende vormen van menselijke liefde hebben gevonden kunnen we Gods liefde als volgt omschrijven: Gods liefde is zijn eeuwige wil, dat wil zeggen zijn vrije keuze en zijn verlangen, om met mensen een wederkerige persoonlijke relatie aan te gaan waarin hij zichzelf aan hen geeft om hen blij en gelukkig te maken, en waarin hij zorgend, steunend en dragend bij hen aanwezig is in alle momenten van hun leven, zodat zij hun geluk en bestemming vinden in de liefde van God en van elkaar. Bij deze omschrijving kunnen allerlei vragen worden gesteld. Twee vragen die ook Brümmer aan de orde stelt, wil ik in het vervolg bespreken. De eerste is: wanneer Gods liefde een verlangen is, wat is dan de aard van dat verlangen? De tweede luidt: wanneer de liefde tussen God en mens een wederkerige persoonlijke relatie van verbondenheid is, kan zij dan samengaan met rechten en plichten?

HET VERLANGEN VAN GOD

Bij de vraag naar de aard van Gods verlangen gaat het om de overeenkomsten en de verschillen tussen goddelijk verlangen en menselijk verlangen. Menselijk verlangen of begeren is, heel algemeen gezegd, iets voor je zelf willen hebben wat je niet hebt en wat aantrekkelijk voor je is geworden. In deze omschrijving zitten drie gegevens die het problematisch maken om verlangen of begeren aan God toe te schrijven. Het eerste is dat je iets begeert voor jezelf; door het bezit van het begeerde hoop je er zelf beter van te worden. Het tweede is dat begeerte zich uitstrekt naar iets dat je niet bezit; begeerte komt voort uit een ervaren gemis of tekort. Het derde is dat begeerte wordt gewekt door iets aantrekkelijks; begeren is iets dat je ondergaat door iets dat je aantrekt.

Op grond van het eerste gegeven heeft men een scherpe tegenstelling gemaakt tussen verlangen als nemende liefde, *eros*, en gevende liefde, *agapè*. Volgens deze tegenstelling is een ander nemen om daar zelf gelukkig van te worden totaal iets anders dan jezelf aan de ander geven om de geliefde gelukkig te maken. Gevende liefde en nemende liefde sluiten elkaar uit. Verlangen is nemende liefde. Gods liefde is *agapè*, gevende liefde en kan daarom geen verlangen zijn. Tegen deze redenering kan worden ingebracht dat er geen absolute tegenstelling tussen gevende en nemende liefde bestaat. In de liefde vindt een dialectische beweging plaats van nemen en genomen worden, van bezitten en bezeten worden, van jezelf zoeken en jezelf verliezen aan de ander, waarin het zelfverlies aan de beminde de overhand krijgt op de zelfbetrokkenheid van de minnaar. Juist door zichzelf aan de beminde te verliezen wordt de minnaar zelf gelukkig (vgl. Jüngel 1977:438-442). Dit betekent dat gevende liefde verlangen naar de ander niet hoeft uit te sluiten. Ook erotisch verlangen kan op deze wijze deel uitmaken van gevende liefde (De Knijff 1987:288-289; Ter Horst 1992:77). Sterker nog, zonder enige vorm van verlangen kan gevende liefde niet bestaan. Hoe zou een minnaar zich werkelijk aan de beminde kunnen geven zonder naar de beminde te verlangen? Daarom sluit het feit dat wij Gods liefde in de zending van Jezus Christus als gevende liefde leren kennen, niet uit dat God verlangt naar de mensen die hij liefheeft.

Het tweede gegeven, dat begeerte samengaat met gemis en tekort, suggereert dat wij aan God een tekort toedichten wanneer wij hem verlangen toeschrijven, een gemis dat alleen kan worden vervuld wanneer zijn liefde wordt beantwoord. Wanneer Gods verlangen een dergelijk gemis impliceert, zou dat betekenen dat God pas door het antwoord van zijn beminden tot een vervulde liefdesrelatie en tot volle liefde zou kunnen komen. God zou dan in en door zijn liefdesrelatie tot anderen meer van liefde worden vervuld dan voorheen. Dit is in strijd met de onuitputtelijke volheid van liefde die God als de drie-ene in zichzelf is (Barth 1942:313-318; Lewis

1984:116; Schwöbel 1997:98). Dat God zelf volkomen volheid van liefde is, betekent omgekeerd echter niet dat wij hem elke vorm van verlangen dienen te ontzeggen. Alleen een verlangen dat voortkomt uit een tekort is bij God ondenkbaar. Wanneer God verlangt kan dat alleen een verlangen zijn dat voortkomt uit volheid en uit overvloed. Hoezeer menselijke liefde voor haar vervulling ook afhankelijk moge zijn van het antwoord van de geliefde, Gods volkomen liefde is van die beantwoording niet afhankelijk. Wanneer wij ons proberen voor te stellen hoe God werkelijk naar anderen kan verlangen zonder voor zijn liefde van hun antwoord afhankelijk te zijn, kunnen de beelden van een overvloeiende bron en een fontein ons op weg helpen. Deze beelden verhelderen hoe Gods verlangen naar anderen voortkomt uit de volheid van zijn eigen liefde.⁵ Omdat het goddelijk verlangen voortkomt uit volheid, is het geen behoefte aan wederliefde. Wanneer iemand behoefte heeft aan de liefde van een geliefde, kan zij alleen liefhebbend blijven door de liefde van de ander. Haar liefde is dan een potentie die in en door een wederkerige liefdesrelatie wordt gerealiseerd. De liefde van de drie-ene God is echter geen potentie die pas gerealiseerd wordt in en door een wederzijdse liefdesrelatie met zijn schepselen. Zij is altijd al ten volle werkelijkheid in de drie-ene God zelf (Barth 1932:507-510).

Op dit punt verschilt mijn begrip van Gods liefde aanmerkelijk van dat van Brümmer. Brümmer maakt geen onderscheid tussen verlangen uit volheid en verlangen uit gemis. Verlangen is bij hem altijd een behoefte, ook het verlangen van God. Dat God in zijn liefde naar mensen verlangt, betekent voor hem dat God mensen nodig heeft voor zijn eigen identiteit en waarde. Voor de stelling dat Gods liefde mensen nodig heeft, voert Brümmer verschillende argumenten aan (Brümmer 1993:241-242). Een mens die mij liefheeft verleent mij identiteit en waarde; als een ander mij niet nodig heeft, ben ik niets (1). Bij de liefde van God is dit niet anders (2). Als God ons niet nodig heeft, zijn wij overbodig (3). Geen van deze drie argumenten vind ik overtuigend. Ben ik als mens werkelijk niets waard als er geen ander mens is die mij nodig heeft? En als dat bij mensen al het geval zou zijn, op grond waarvan zou het dan bij God ook zo moeten zijn? En zijn wij werkelijk overbodig, als God ons niet nodig heeft voor zijn eigen identiteit en waarde? Op grond van het Bijbels getuigenis over Gods zelf-openbarende liefdedaden vind ik het aannemelijker dat ik iemand ben en dat ik waardevol ben doordat God mij liefheeft met zijn volkomen goddelijke, zijn overvloeiende en scheppende liefde. De liefde waarmee ik op mijn beurt Gods liefde beantwoord, is niet op dezelfde wijze overvloeiend en scheppend als Gods liefde voor mij.

Het derde gegeven uit de algemene omschrijving van menselijk verlangen is dat ons verlangen wordt gewekt door wat ons aantrekt. In het verlangen worden wij naar een ander toe bewogen door de aantrekkelijkheid van die ander. Wat de beminde aantrekkelijk maakt in de ogen van de minnaar verschilt sterk van geval tot geval. Maar hoe men de aantrekkelijkheid van een bepaalde beminde voor een bepaalde minnaar ook nader kan omschrijven, zij zal altijd bestaan in iets dat goed is in de ogen van de minnaar. Wie liefheeft kijkt met welgevallen naar de beminde. Het is voor mensen buitengewoon moeilijk, zo niet onmogelijk om iets afstotelijks en weerzinwekkends te beminnen. Wanneer het welgevallen van de minnaar aan de beminde, die goed is in zijn ogen, de kern is van Gods liefde voor mensen, dan is Gods liefde voor zondaren onmogelijk (Barth 1942:312-313). God kan zondaren dan alleen liefhebben, nadat zij goede mensen zijn geworden. Paulus zegt echter nadrukkelijk dat God ons zijn liefde heeft bewezen, toen wij nog zondaren waren, en dat hij ons heeft gerechtvaardigd door de dood van Christus (Romeinen 5,8). Luther trok daaruit terecht de conclusie dat God de goddeloze rechtvaardigt en dat Hij zijn liefde bewijst aan slechte mensen (vgl. Jüngel 1998:58-61). Willen wij met Paulus

⁵ Deze beelden herinneren aan de notie van het *bonum communicativum sui* (zie Meijering 2006:46).

Wanneer deze notie wordt losgemaakt van het neoplatoonse emanatiedenken kan zij worden gebruikt om Gods liefde te begrijpen als onuitputtelijk en overvloeiend.

Gods rechtvaardigend handelen in de dood van Christus verstaan als een zelf-openbarende daad van zijn liefde, dan kunnen wij welgevallen aan de goedheid van de beminde niet als de kern van goddelijke liefde beschouwen. God bemint, zo stelt Luther terecht, zondaren, bozen, dwazen en zwakken en hij maakt hen rechtvaardig, goed, wijs en sterk door zijn liefde. Zondaren zijn mooi omdat ze worden bemind, ze worden niet bemind omdat ze mooi zijn.⁶ Precies op dit punt ligt het grote verschil tussen goddelijke en menselijke liefde. De liefde van de mens wordt gewekt door wat beminnenswaardig is. De liefde van God treft het beminnenswaardige niet aan in de ander, maar schept het.⁷ Gods liefde maakt mensen mooi en aantrekkelijk. Gods liefde is scheppend. Dat is het grote verschil tussen de liefde van God en de liefde van mensen.

LIEFDE EN VERBOND

Wie een ander liefheeft wil bij de ander zijn om wie die ander zelf is, en hij wil door de ander bemind worden om wie hij zelf is. Er is geen ander en geen hoger doel dan dat deze liefde gebeurt. Voor wie liefheeft is de beminde geen middel om een doel te bereiken, maar doel in zichzelf. Ook de liefdesrelatie is geen middel om een doel te bereiken, maar een doel in zichzelf. Dat is anders wanneer twee personen een contract met elkaar sluiten en bepaalde rechten en plichten ten opzichte van elkaar op zich nemen om bepaalde doelen te bereiken. Het doel van een dergelijke, zakelijke relatie ligt niet in de persoon van de ander; de ander en de relatie met hem is slechts een middel om een doel te bereiken.. Brümmer heeft de verschillen tussen een relatie van persoonlijke verbondenheid en een relatie van rechten en plichten geanalyseerd en op basis van deze analyse beargumenteerd dat de liefdesverhouding tussen God en mens het beste begrepen kan worden als een relatie van persoonlijke verbondenheid en niet als een relatie van rechten en plichten (Brümmer 1993:164-173, 191-205). Het is in dit kader onmogelijk om op alle onderdelen van zijn argumentatie in te gaan. Wel wil ik een vraag stellen bij de tegenstelling tussen contract en verbondenheid waarop heel zijn redenering berust. Moeten we naast deze twee vormen van relatie niet als derde vorm het Bijbelse verbond onderscheiden? Met andere woorden: is het verbond niet een eigensoortige relatie tussen mensen en tussen God en mens?

Een volle persoonlijke liefdesrelatie tussen twee minnaars vraagt om wederzijdse beloften van trouw en wordt door die beloften een verbond (Van Genneep 1972:76, 86; Ter Horst 1992:54, 63; De Kruijff 2008:112-113). Brümmer spreekt over menselijke trouw alleen als risico: mensen kunnen, in tegenstelling tot God, ontrouw worden. De belofte van trouw speelt in zijn overwegingen geen rol. Dat lijkt mij een tekort. De beloften maken een liefdesrelatie tot een volle relatie, een verbond. Beloften scheppen ook zekere verplichtingen, en waar verplichtingen zijn, bestaan ook zekere rechten. De term 'rechten' wekt echter gemakkelijk associaties met 'eisen' (claims). Eisen betekenen inderdaad het einde van persoonlijke liefde. Om de associatie met 'eisen' in dit verband te vermijden, kunnen we de term 'rechten' vervangen door 'gerechtvaardigde verwachtingen'. Wanneer geliefden zich in liefde aan elkaar verbinden en elkaar trouw beloven, mogen zij gerechtvaardigde verwachtingen jegens elkaar koesteren. Dit is niet in strijd met hun liefde als persoonlijke verbondenheid.

Dit geldt ook voor de liefde tussen God en mens. Het Oude Testament noemt de liefde van God de oorsprong van het verbond tussen God en zijn volk, maar dit sluit niet uit dat dit verbond bepaalde verplichtingen kent (Brueggemann 1997:414-425). De liefdesverhouding tussen

6 Amor Dei in homine vivens diligit peccatores, malos, stultos, infirmos, ut faciat iustos, bonos, sapientes, robustos ...Ideo enim peccatores sunt pulchri, quia diliguntur, non ideo diliguntur quia sunt pulchri (Luther 1518, xxviii).

7 Amor Dei non invenit sed creat suum diligibile, Amor hominis fit a suo diligibili (Luther 1518: xxviii). Vgl. Lewis 1984:117, 119.

God en zijn volk is tegelijk een rechtsverhouding, zonder dat dit iets afdoet aan de liefde. In zijn verhouding tot mensen, waarvoor Gods verhouding tot Israël model staat, is God tegelijk liefhebbend en rechtvaardig. Hoe tegengesteld liefde en rechtvaardigheid ons soms ook kunnen toeschijnen, in God en in Gods relatie met mensen gaan zij hand in hand. Paulus stemt overeen met de oudtestamentische grondovertuiging dat Gods liefde en rechtvaardigheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Een sprekend voorbeeld daarvan is zijn gedachtegang in Romeinen 5, waarin hij in één adem de dood van Jezus voor zondaren vertolkt als een bewijs van Gods liefde en als een rechtvaardigend en rechtvaardig oordeel (Romeinen 5,6-11). Op grond van deze Bijbelse verbanden moeten we de volle liefdesrelatie tussen God en mens verstaan als een liefdesverbond waarin over en weer gerechtvaardige verwachtingen bestaan.

BIBLIOGRAFIE

- Adriaanse, H.J. 1997. 'Attitude en relatie', in: L.J. van den Brom (red.), *De liefde bevraagd. Discussies over het boek 'Liefde van God en mens' van Vincent Brümmer*, Kampen: Kok 1997, 44-57.
- Barth, Karl 1932. *Die Kirchliche Dogmatik I/1. Die Lehre vom Wort Gottes*, Zürich: EVZ-Verlag 1964⁸ (1932¹).
- Barth, Karl 1937. *Die Kirchliche Dogmatik I/2. Die Lehre vom Wort Gottes*, Zürich: EVZ-Verlag 1960⁵ (1937¹).
- Barth, Karl 1942. *Die Kirchliche Dogmatik II/1. Die Lehre von Gott*, Zürich: EVZ-Verlag 1959⁴ (1942¹).
- Brueggemann, Walter, 1997. *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis: Fortress Press 1997.
- Brümmer, Vincent, 1993. *The Model of Love. A Study in Philosophical Theology*, Cambridge: Cambridge University Press 1993.
- Brümmer, Vincent, 2001. 'On Three Ways to Justify Religious Beliefs', *Ars Disputandi* [<http://www.ArsDisputandi.org>] 1 (2001).
- Brümmer, Vincent, 2006. *Brümmer on Meaning and the Christian Faith. Collected Writings of Vincent Brümmer*, Aldershot: Ashgate 2006.
- Feldmeier, Reinhard, Hermann Spieckermann, 2011. *Der Gott der Lebendigen. Eine biblische Gotteslehre*, Tübingen: Mohr Siebeck 2011.
- Frankfurt, Harry G., 2004. *The Reasons of Love*, Princeton: Princeton University Press 2006⁴ (2004¹).
- van Gennep, F.O., 1972. *Mensen hebben mensen nodig. Een studie over seksualiteit en nieuwe moraal*, Baarn: Bosch & Keuning 1972.
- ter Horst, W., 1992. *Eerherstel van de liefde*, Kampen: Kok 1992.
- Jüngel, Eberhard, 1977. *Gott als Geheimnis der Welt. Zur Begründung der Theologie des Gekreuzigten im Streit zwischen Theismus und Atheismus*, Tübingen: Mohr 1977.
- Jüngel, Eberhard, 1998. *Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens. Eine theologische Studie in ökumenischer Absicht*, Tübingen: Mohr Siebeck 1998.
- de Knijff, H.W., 1987. *Venus aan de leiband. Europa's erotische cultuur en christelijke seksuele ethiek*, Kampen: Kok 1987.
- de Kruijf, Gerrit, 2008. *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Zoetermeer: Meinema 2008.
- Lewis, C.S., 1984. *The Four Loves*, Londen: Collins 1984²⁵ (1960¹).
- Luther, Maarten, 1518. *Heidelbergse Disputatie*, 1518.
- McFague, Sallie, 1987. *Models of God. Theology for an Ecological, Nuclear Age*, Philadelphia: Fortress Press 1987.
- Meijering, E.P., 2006. 'Heeft God de mens werkelijk nodig?', *Kerk en Theologie* 57, 1 (2006), 42-52.
- Miskotte, K.H., 1971. *Bijbels abc*, Baarn: Ten Have 1971³ (1941¹).
- Muis, J., 2008. 'Karl Barth and Friedrich Mildenberger on Scripture in Doctrine', in: Markus Bockmuehl & Alan Torrance (red.), *Scripture's Doctrine and Theology's Bible. How the New Testament Shapes Christian Dogmatics*, Grand Rapids: Baker Academic 2008, 91-103.
- Muis, J., 2011. 'Can Christian Talk about God be Literal?', *Modern Theology* 27, 4 (2011), 582-607.
- Schwöbel, Christoph, 1997. 'God is liefde. Het model van de liefde en de Triniteit', in: L.J. van den Brom (red.), *De liefde bevraagd. Discussies over het boek 'Liefde van God en mens' van Vincent Brümmer*, Kampen: Kok 1997, 77-99.

Stump, Eleonore, 2010. *Wandering in Darkness. Narrative and the Problem of Suffering*, Oxford: Oxford University Press 2010.

Wolterstorff, Nicholas, 2011. *Justice in Love*, Grand Rapids: Eerdmans 2011.

KEY WORDS

Christian Talk about God

Love of God

Human Love

Divine Longing

Covenant

TREFWOORDEN

Christelijk spreken over God

Liefde van God

Menselijke liefde

Goddelijk verlangen

Verbond